

ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱՐՏԱՇԱՏԸ ՀԱՅՈՑ ԴԱՐՁԻ ՆԱԽՕՐԵՒՆ ԵՎ ՀՏՏՈ

Արտաշատը հիմնադրվել է մ.թ.ա. 189/8 թթ. Արտաշես I-ի կողմից, որպես վերամիավորված Հայաստանի մայրաքաղաք, Արաքս և Մեծամոր գետերի միախառնման տեղում, խոր Վիրապի 12 մեծ և փոքր բլուրների վրա, մրանցից հարավ և հարավ-արևելք ընկած հարթավայրում: Գտնվելով միջազգային առևտրական ճամպարների խաչմերուկում, այն բուռն վերելք ապրեց և շուտով դարձավ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային խոշոր կենտրոնը, հելլենիստական աշխարհի մեծ ու ճշմանավոր քաղաքներից մեկը:

Արտաշատը, իբրև մայրաքաղաք, մաս կրոնական կենտրոն էր: Դա այդպես էր և՛ մախաբրիստոնեական շրջանում, և՛ քրիստոնեության տարածումից հետո ինչպես Հայաստանում (Վան, Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Դվին և այլն), այնպես էլ մյուս երկրներում (Հռոմ, Անտիոք, Ալեքսանդրիա, Կոստանդնուպոլիս և այլն): Մայրաքաղաքների միջոցով էր իրականացվում պաշտոնական կրոնական քաղաքականությունը: Այն պետության գոյության և կայունության գրավականն էր:

Հստ Մովսես խորենացու (II, 49), Արտաշեսը Արտաշատում մեհյան կառուցեց (VI բլուր) և Բագարանից փոխադրեց Լուսին-Ամառիտ-Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերին, իսկ Արեգ-Միհր-Ապոլլոն-Հելիոսի արձանը կանգնեցրեց քաղաքից դուրս՝ ճամպարին (Արաքսի աջ ափին), իբրև Հերմես: Տրդատ I-ի օրոք Տիրը համադրվեց Ապոլլոն-Հերմեսի հետ և այնտեղ կանգնեցվեց մաս Տիրի արձանը:

Մ.թ. առաջին դարերում Միջերկրականի արևելյան շրջաններում, Փոքր Ասիայում պաշտամունքային ուժեղ պայքար էր տեղի ունենում, որի արդյունքն առաջին հերթին լիճում էր մի շարք աստվածների հատկանիշների համադրությունը մեկի մեջ: Որոշ աստվածների վերագրվում էին նոր ֆունկցիաներ, որոնք համընդհանուր դառնալու հակում էին ցուցաբերում: Դրանք բոլորը մեռնող և հառնող աստվածներն էին և մրանց հետ կապված աստվածամայրերը¹ (Կիբելա-Ատտիս, Իշտար-Թամուզ, Իզիդա-Օգիրիս, Աֆրոդիտե-Արոմիս և այլն): Դա կապված էր բնության զարթոնքի, մրա ցիկլայնության հավատալիքների հետ: Սինկրետիզմը հեթանոսական կրոնի զարգացման տրամաբանական վախճանն էր: Հռոմեական կայսրության կրոնափիլիսոփայական միտքը՝ ստոիկները՝ Պլուտարքոս, ճեղքատրականները, ավելի ու ավելի հաճախ էին դիմում միաստվածության գաղափարին²:

¹ Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ամառիտ դիցուհու պաշտամունքն ու պատկերազրությունը Հայաստանում և մրա անդրաները հելլենիստական աշխարհի հետ, Պատմա-համասիրական Հանդես (ՊՀ), 1985, N 1, էջ 132:

² М. Н. Кубланов. Возникновение христианства, Эпоха, идеи, искания. Москва, 1974, с. 51; Г. А. Котеленко. Фридрих Энгельс и проблемы изучения раннего христианства. Вестник древней истории (ВДИ), 1970, N 4, с. 33; Плутарх, Об Исида и Осирисе. LXVII, ВДИ, 1977, N 4 (пер. Н. Н. Трухановского).

Քրիստոնեական գաղափարները մոր չէին Արևելքում: Աստծո որդու աշխարհ գալու և իր տանջանքներով աշխարհը և մարդկանց մեղքերը քաղելու և փրկելու ուսմունքը բնորոշ էր հիմարեկյան շատ կրոնների: Այդպիսին էին վերոհիշյալ մեռնող և հառնող աստվածների կրոնները: Քրիստոնեությունը ձևավորվեց արևելյան այդ միջավայրում և դրանց ազդեցության տակ: Մեռնող և հառնող աստվածների դեմ մղած անհաշտ պայքարի ընթացքում քրիստոնեությունը մրանցից շատ բան վերցրեց, որն էլ նպաստեց մրա հաղթանակին: Մեռնող և հառնող աստվածների տառապանքներն ու տանջանքները շատ մարդկային էին: Նրանք մեռնում էին, որպեսզի մորից հարություն առնեին, պայծառ, երջանիկ կյանքի համար:

Քրիստոնեությունը, սակայն, ոչ մի կրոնի դեմ այդպիսի համառ ու ծանր պայքար չի մղել, ինչպես Միհրի: Միհրը կապված էր լուսի, երկնքի, արևի հետ, ուստի ամեն ինչի ստեղծողն ու արարիչն էր: Նրա պաշտամունքը տարածված էր Միջին Ասիայից, Հյուսիսային Հնդկաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս: Հռոմեացիները Միհրին ծանոթացան կիլիկյան ծովահենների դեմ Պոմպեոսի մղած պատերազմների ժամանակ:

Միհրն Արևմուտքում հայտնվում է, սակայն հռոմեացիների Հայաստան կատարած արշավանքներից հետո³: Տրդատը 65 թ. Հռոմում Ներոնին դիմում է. «Եկել եմ ես դեպի քեզ, իմ աստծուն, երկրպագելու քեզ, ինչպես Միթրային...»⁴: Նա Ներոնին մասնակից է դարձնում միհրական հաղորդությանը, քրմերի գաղտնի ճաշին (խորհրդավոր ընթրիք): Միհրի պաշտամունքն Արևմուտքում տարածվեց հատկապես, երբ վեսպասիանոսի (70-79 թթ.) ժամանակ փոքրասիական, արևելյան (Կապադովկիա, Կոմագենե, Պոնտոս և այլն) պրովինցիաներից, որտեղ միթրաիզմը շատ տարածված էր, սկսեցին հավաքագրել լեզիոներներ⁵:

Հայաստանում համընդհանուր դառնալու հակում էին ցուցաբերում Անահիտն ու Միհրը: Անահիտը Հայաստան աշխարհի և Արտաշատ մայրաքաղաքի, իսկ Միհրը՝ Երվանդունիների, Արտաշեսյանների և Արշակունիների հովանավորն էր: Հայկական հեթանոսական պանթեոնում, որը գլխավորում էր Արամազդը, բացառիկ տեղ էր գրավում Անահիտը: Նրա պաշտամունքը տարածված էր Առաջավոր Ասիայում, Միջին Ասիայում, Իրանում, Փոքր Ասիայում: Սակայն ոչ մի տեղ մրան այդքան ունակություններ չվերագրվեց և այնքան ժողովրդականություն չվայելեց, ինչպես Հայաստանում: Անահիտի պաշտամունքի առջև նսեմանում էր անգամ Արամազդը:

Անահիտի մի շարք բարեմասնություններից ընդգծվել է հատկապես մեծ աստվածամոր, մեծ մոր, մեծ տիկնոջ հատկանիշը՝ պատկերելով մրան մանկան հետ միասին: Դրա մեջ ամփոփվել ու շեշտվել են մրա պտղաբերության, ամենայն հայտնի աշխարհի հովանավորի ու պահպանի, արգասավորության հատկանիշները. «... մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ, զոր և թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց. որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամե-

³ Н. А. Куз, Предшественники Христианства (восточные культы в Римской империи), Москва, 1922, с. 112-113.

⁴ Դիոն Կասիոս, գիրք 63, գլ. 5 (թարգմ. Ս. Մ Կրկաշարյանի), Երևան, 1976:

⁵ Н. А. Куз, Там же.

պաշտոնական կրոն դառնալ մույնիսկ III դ. երկրորդ կեսին¹²:

Միաստվածության գաղափարը տարածված էր մաս Փոքր Հայքում: Դրա կրողներից էր Ս. Եվստրատիոսը՝ արավրակացի Տեր Հուսիկը¹³: Մեծ Հայքի ժողովուրդը դժվար թե անտեղյակ լիներ Փոքր Հայքում կատարվող իրադարձություններին: Բնականաբար այդ երկրները, և հատկապես Փոքր Հայքը, մշտական կապի մեջ էին Մեծ Հայքի հետ: Անկասկած այնտեղից առաքյալներ են եկել Մեծ Հայք քարոզելու: Ուստի III դ. կեսերին քրիստոնեությունը Մեծ Հայքում մույնպես մշանակալից հաջողությունների էր հասել: Դրան նպաստում էր մաս Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքականությունը: 261-293 թթ. մրանք փորձում են Հայաստանում զրադաշտականություն տարածել: Արտաշատում փշրում են աստվածների և մախմիների արձանները: Այնտեղ՝ Բագավանում¹⁴ և մյուս սրբավայրերում, ատրուշաններ են կառուցում: Այսինքն, Հայաստանում անուղղելի հարված է հասցվում սինկրետիկ հեթանոսական կրոնին:

Տրդատը 287-293 թթ. Հայաստանի հոռմեական հատվածի թագավորն էր, որի կենտրոնը Երեզայի մոտ գտնվող Չրմես ավանն էր: Նա ծանոթ էր այնտեղ տարածված, բայց դեռ չճանաչված քրիստոնեական կրոնին: Ներսեհը 293 թ. ստանում է իրանի թագը և Տրդատին թողնում մաս Հայաստանի պարսկական մասի գահը: Մայրաքաղաքը տեղափոխվում է Վաղարշապատ: 298 թ., Մծբինի 40-ամյա հաշտության պայմանագրից հետո, Տրդատ III-ին անհարժեշտ էր արագորեն վերականգնել երկրի տնտեսական ու ռազմական հզորությունը և ամրապնդել կենտրոնական իշխանությունը՝ հարևանների ակտիվացող ագրեսիվ քաղաքականությանը դիմակայելու համար: Ուստի պետք էր Հայաստանը միավորել մաս կրոնով: Նա մի շարք ռեֆորմներ անցկացրեց, այդ թվում՝ մաս կրոնական:

Զարգացող ֆեոդալիզմի պայմաններում հեթանոսական կրոնն այլևս ի վիճակի չէր միավորող դեր կատարել: Կրոնագաղափարախոսական ուսմունքներից դա կարող էր լինել միայն օրեցօր ուժեղացող, լայն տարածում ստացած քրիստոնեությունը, որի հաղթանակը դարձի մախօրեին արդեն ապահովված էր: «Քրիստոնությունը համամարդկային կրոն, հոգևոր արժեհամակարգ էր, ինչն էլ ընդունելի էր դարձնում ամենատարբեր սոցիալական խավերի և ժողովուրդների համար»¹⁵:

Որ քրիստոնեության ընդունումից հետո էլ մի որոշ ժամանակ մեծ են եղել հեթանոսական սովորություններն ու հավատալիքները, վկայում են մաս հնագիտական պեղումների արդյունքները: Արտաշատում և Վաղարշապատում հայտնաբերված IV-V դդ. կողքի պատկած, ծնկները ծալած անյուններով թաղումները թեև պակասում են, սակայն տարածում են ստանում մեջքի վրա պառկած դիրքով թաղումները, որոնց ուղղվածությունը միշտ չէ, որ արևմուտք-արևելք է: Դեռևս հանդիպում են ուղեկցող մյուսեր: Արտաշատում մույնիսկ, այլ իրերի հետ միասին, հայտնաբերվել է Ամահիտին պատկերող ոսկրե արձանիկ:

¹² Նույն տեղում, էջ 32:

¹³ Նույն տեղում, էջ 38:

¹⁴ Մովսիսի խորհմացող Պատմության Հայոց (աշխատ.՝ Մ. Աբեղեան և Ս. Թարյոնյան), Տփղիս, 1913, գիրք Բ, ՀԷ, էջ 216:

¹⁵ Կ. Միրումյան, Քրիստոնությունը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, «Հայոց Եկեղեցի և պետություն», Միջազգային գիտաժողովի մյուսեր, Երևան, 2000, էջ 16:

Ուշագրավ է նաև, որ Արտաշատում և Վաղարշապատում, որոնք ամփջականորեն աղերսվում են քրիստոնեության ընդունման հետ, քրիստոնեական և հեթանոսական թաղումները կատարվել են նույն դամբանադաշտում: Ամհարին էր, սակայն, ժողովրդի վերադարձը դեպի հետ: Քրիստոնեությունը հեթանոսական կրոնների նկատմամբ ուներ մի րադարձը դեպի հետ: Գիրգոր Լուսավորչին հաջողվեց, աստվածապաշտության շարք առավելություններ, և Գիրգոր Լուսավորչին հաջողվեց, աստվածապաշտության խոսքը սերմանելով՝ բոլորին տիրոջ ճանապարհի վրա կանգնեցնել¹⁶:

Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո, Մարիամ Աստվածածինն ընդունեց Ամահիտին վերագրվող գրեթե բոլոր հատկանիշները: Ամահտական տաճարները վերածվեցին Աստվածածնի տաճարների, Ամահտական տոները՝ Աստվածածնի տոների, և այլն: Մարիամ Աստվածածինն ու Քրիստոսը սկսեցին պատկերվել նույն ձևով, ինչպես Արտաշատից հայտնաբերված Ամահիտի՝ մոր ու մանկան կավե արձանիկները: Այսինքն, Ամահիտի՝ իբրև կանացի բոլոր առաքիներությունների մոր պատկերագրությունը միանգամայն համապատասխանում էր ու հարմար էր նոր կրոնի Տիրամոր կերպարին:

Միևնույն արդարության, կարգ ու կանոնի երաշխավորն էր, ծագող արևի և փրկարար լույսի աստվածը և այլն: Քրիստոսն այդ բոլոր հատկանիշներով փոխարինեց Միհրին: Հայկական քրիստոնեական շարականները՝ արեգակի, արդարության և լույսի փառաբանման վերաբերյալ, կապված են Միհրի հետ և արտացոլում են նրա պաշտամունքը Հայաստանում: Հիշենք, օրինակ, Ներսես Օմորհայու¹⁷ (1098-1173) «Առավոտ լուսու»-ն:

Միհրը ևս միջնորդ էր աստծո և մարդկանց միջև ու պայքարում էր չարի դեմ: Նույնն էր Միհրական, Ատտիսի, քրիստոնեական հացով և գինով հաղորդվելը (քրմերի սրբազան ճաշն ու Քրիստոսի խորհրդավոր ընթրիքը), որտեղ արտասանվում էր հաստատված աղոթքի բանաձևը և այն ուղեկցվում էր երգերով, մկրտությունը, աստծու հարության ծեսը՝ արյունով ցողվելը (իրենց, աստվածների կուռքերը, հողը) և այլն:

Միհրի ծննդյան օրը, դեկտեմբերի 25-ին Քրիստոսի ծննդյան օրն արևմտյան Եկեղեցում, Հռոմի Պապը կրում է նույն խույրը, ինչ որ Ատտիսի գլխավոր քուրմը (արխիպապլը): Եկեղեցական գործիչ ու մատենագիր Ավգուստինոս Երանելին (IV-V դդ.) հիշատակում է Ատտիսի քրմի խոսքերը, թե «փոյուգիական գլխարկով աստվածը (այն է՝ Ատտիսը) նույնպես քրիստոնյա է»¹⁸:

Քաղաքական իշխանության թուլացման պայմաններում Եկեղեցին սկսել էր մեծ դեր խաղալ Հայաստանի գաղափարաքաղաքական, հոգևոր ու մշակութային կյանքում: Երկրորդ խնդիրը՝ Եկեղեցու ազգային բնույթը կարող էր ապահովել ժամասացությունը ազգային լեզվով կատարելը: Այդ գիտակցությամբ էլ Կաթողիկոս Սահակ Պարթևի ջանքերով, Վոսաճապուր թագավորի օգնությամբ այդ կարևոր խնդիրը, Աստծո շնորհով, հաջողությամբ իրագործեց Մեսրոպ Մաշտոցը, ում ստեղծած հայերեն Այբուբենը (405 թ.) քրիստոնեության ամենամեծ պարգևն էր հայ ժողովրդին:

¹⁶ Ագաթանգեղոս, § 782:

¹⁷ Հին և միջնադարյան բանաստեղծության քրեստոմատիա, Երևան, 1979, էջ 86:

¹⁸ И. А. Куз, Ук. соч., с. 58, 147, 152, А. Б. Ранович. О раннем христианстве. Москва, 1959, с. 72-73; Մ. Ն. Բոտովկինի, Մ. Ա. Կոզան, Մ. Բ. Ռաբինովիչ, Բ. Պ. Սելեցկի, Դիցարանական բառարան, Երևան, 1985, էջ 31; Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 61:

Մենքույ Մաշտոցը գրերի գյուտից հետո վերադարձավ Հայաստան և մոտեցավ Արտաշատ մայրաքաղաքին, Վոսմշապուր թագավորը, մախարարների հետ միասին, դիմավորեց նրան Արաքսի ափին, Տափերական կամրջի մոտ, ինչպես Տիրամն իր ժամանակին դիմավորել էր Հուսիկ Կաթողիկոսին, որից հետո ուրախության ձայներով, հոգևոր երգերով և օրհնություններով վերադարձան մայրաքաղաք և մեծ տոնախմբություն կազմակերպեցին¹⁹։ Ծավալվեց հսկայական թարգմանչական աշխատանք։ Թարգմանվեց Աստվածաշունչը և այլ աստվածաբանական ու փիլիսոփայական գրականություն²⁰։ Ծիսակատարությունները սկսեցին կատարվել հայերեն։

Գրերի գյուտը խթանեց քրիստոնեության տարածմանն ու վերջնական հաղթանակին, Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման վերաբերյալ առաջին գրավոր շարադրանքը պատկանում է Ագաթանգեղոսին, ում պատմությունում Գրիգոր Լուսավորիչը Քրիստոսի, այսինքն մեռնող (տանջվող) և հառնող աստուծո հերոսի հատկանիշներ ունի²¹։

«Զի և ձեր իսկ արկեալ զիս ի խոր վիրապմ, յանհմարին տեղին մահուան, և ելեալ անտի ողջանդամ կամօքն Աստուծոյ»։ «Վասնզի զիս ապրեցոյց ի մահուանէ, որ յաչս ձեր մեռեալ համարեալ էի, որպէս և դուք իսկ ձեզէմ վկայէք ինձ. և դուք զի, մեռեալ էիք ի մեղս ձեր՝ ահաւաղիկ մեռեալքդ ի ձեռն մեռելոյս կենդանանայք»²²։

Գրիգոր-Գրիգորիոս հունարեն նշանակում է արթուն, այսինքն արթնացող, հարություն առնող²³։ Քանի որ Ս. Գրիգորն անարգել էր Անահիտ աստվածուհուն (կրոնական հանցագործ էր), ուստի նրան ուղարկում են Արտաշատ մայրաքաղաք, Անահիտի տաճարի տարածքում գտնվող ժայռի մեջ եղած հորը (բանդը) գցելու, սոսկալի «Խոր Վիրապ»²⁴ (= մահը), որտեղ նրան շրջապատում են օձերը և կարիճները։

Երկրում սկսվում են դժբախտություններն ու հիվանդությունները։ Նրա հակառակորդ Տրդատ արքան ստանում է խոզի (Վարազի) կերպարանք։ Արքայաքույր Խոսրովիդուխտը և Գրիգորին հաց տվող պառավ կինը փրկում են Գրիգորին։ Վերջինս բուժում է արքային, դժբախտություններն ավարտվում են։ Հենց Խոր Վիրապի ժայռափոսից պիտի դուրս գար Գրիգորը, ինչպես Միհրը, և քրիստոնեության տարածման միջոցով լուսավորեք աշխարհը, որը խորհրդանշելու էր նոր կրոնի հաղթանակը հեթանոսության նկատմամբ։

Ըստ Ագաթանգեղոսի²⁵, Գրիգոր Լուսավորիչն Արտաշատում և ավերված մյուս տաճարների տեղում խաչեր է կանգնեցնում, որին պետք է պաշտեին կուռքերի փոխարեն²⁶ և այդ վայրերում կառուցեին եկեղեցիներ։

IV դարում Արտաշատը դեռևս մնում էր իբրև պաշտոնական մայրաքաղաք և կրոնա-

¹⁹ Կորյուն, Վարք Մենքույ Մաշտոցի, աշխատասիրությամբ Ա. Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1994, էջ 91-92։

²⁰ Ն. Ադոնց, Հայացած Աստվածաշունչը և անոր պատմական տարողությունը, ՊԲՀ, 2002, N 3, էջ 4։

²¹ Գր. Ղափանցյան, Ձվ.աշխ., էջ 61-62։ Ն. Ադոնց, Հին հայոց աշխարհայացքը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Փարիզ, 1948, էջ 223-293։

²² Ագաթանգեղոս, § 251, էջ 138։

²³ Գր. Ղափանցյան, նույն տեղում։

²⁴ Ագաթանգեղոս, § 136, VI բլրի վրա։

²⁵ Ագաթանգեղոս, § 841։

²⁶ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 22 ։

կան կենտրոն: Այդ մասին վկայում է Փավստոսը²⁷: Աշխարհ, որ Տիրան թագավորը «...ընդ առաջ ելանէր անա ի դաշտն յայն կոյս գետոյն Տաիերն կամրջի, ամենայն բանակօքն բազմութեամբք: Ապա ողջոյն տունալք զգանկալի ողջոյն միմեանց, անցեալ ընդ կամրջն Տաիերայ, մտեալ ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, յեկեղեցին դառնային և նստոցանէին զգանկալի մանուկն Յուսիկ յաթոռ հայրապետական»:

Այս կարծիքին են մաս Գեղցերը²⁸ և Լիմէը²⁹: Դա հաստատում է նաև Ագաթանգեղոսի վերոհիշյալ վկայությունը՝ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Արտաշատում, խոր վիրապում, Անահիտի տաճարի տեղում խաչ կանգնեցնելու և եկեղեցի կառուցելու մասին: Ծապոն II-ը 368 թ. երբ Հայաստանի մյուս քաղաքների թվում ավերում է նաև Արտաշատը, քանդում է խոր վիրապի (VI բլուր) եկեղեցին և այնտեղ կառուցում ատորուշան: Վերջինս, ըստ Փավստոսի, ավերում է սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը³⁰: Դրանից հետո Արտաշատն աստիճանաբար լքվում է: Կյանքը շարունակվում է VI բլրի վրա (կրոնական կենտրոն) և նրանից հարավ և արևելք ընկած հարթավայրում: Վերականգնվում են VI բլրի պարիսպները, որոնք թեև մտնում էին քաղաքի պաշտպանական ընդհանուր համակարգի մեջ, սակայն մյուս բլուրների անմիջական հարևանությամբ էին առանձին ամրոց³¹: Այդ են վկայում նաև 1999 թ. VI բլրի վրա կատարված պեղումների արդյունքները:

Մուշեղ Մամիկոնյանը և Ներսես I Կաթողիկոսը զորքի հետ միասին 369 թ. մտան Հայաստանի անկախության և հզորության խորհրդանիշ Արտաշատ մայրաքաղաք և Պապին հռչակեցին Մեծ Հայքի թագավոր³²:

Հայտնի է, որ պաշտամունքային վայրերը չեն փոխվում: Բրիտանությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո, համաձայն Ագաթանգեղոսի, Գրիգոր Լուսավորչին ու Տրդատը զորքերի հետ միասին, առաջինն ուղևորվում են Արտաշատ՝ ավերելու Անահիտի և Ապոլլոն-Տիրի տաճարը³³: Եկեղեցիները կառուցվեցին առաջին հերթին թագավորական պաշտամունքի ու տաճարների տեղերում, առաջիններից մեկը՝ Արտաշատում³⁴:

Ինչո՞վ փոխարինվեցին Գրիգոր Լուսավորչի կողմից կոտրատված հեթանոսական աստվածների փայտե, քարե, պղնձե, արծաթե և ոսկե՝ ճարտար ձեռքերով կերտված արձանները³⁵: Ենթադրվում է, որ Բրիտանի խաչված պատկերը կրող խաչն անհասկանալի կլիներ նորադարձ հավատացյալների³⁶, իբրև փաստ վկայակոչվում է վաղ միջնադար-

²⁷ Փավստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1987, Երրորդ դպրություն, գլ. ԺԲ, էջ 50:

²⁸ Երվ. Տեր-Միմայան, Աշխ., աշխ., էջ 25, ծան. 1:

²⁹ Լ. Ֆ. Լիմէ, Հայաստան, Ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, Պոլիս, 1913, էջ 189-250: Վրթանեսի մահից հետո Հուսիկը բարձրացավ հայրապետական գահ, և արարողությունը կատարվեց Արտաշատում:

³⁰ Փավստոս Բուզանդ, Հիմնական դպրություն, գլ. Ա:

³¹ Ժ. Գ. Խաչատրյան, Հայաստանի անտիկ շրջանի պաշտպանական կառույցները, ՊԲՀ, 1987, N 4, էջ 167-168:

³² Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ. II, էջ 102:

³³ Ագաթանգեղոս, § 78:

³⁴ Նույն տեղում, § 841:

³⁵ Նույն տեղում, § 71:

³⁶ Լ. Պետրոսյան, Խաչելիության ազգային ընկալումն ու պատկերագրությունը վաղմիջնադարյան Հայաստանում, «Հայաստանը և Բրիտանոյա Արևելքը», Երևան, 2000, էջ 189:

յան (IV-VII դդ.) բարձրաքանդակներում խաչելության տեսարանի բացակայությունը: Նշվում է, որ այն փոխարինվել է «Արրահամի գոհաբերության տեսարանով, «Քրիստոսի դիմապատկերը կրող խաչով կամ էլ խաչավոր լուսապսակ ունեցող դիմապատկերով»³⁷: «Քրիստոսի խաչի նշանը նույնպես չի ընդունվել, ժողովուրդն ասել է, որ «տաշած փայտ է, ոչ ճարտար ձեռքի գործ»³⁸, թե այդպիսի փայտով անտառը լիքն է:

Միևնույն ժամանակ վերը նշեցինք, հեթանոս մեռնող և հառնող աստվածների տառապանքներն ու տանջանքները վաղուց էին հայտնի մարդկանց, և ըստ այդ ընկալման նրանց համար «Քրիստոսը մահն մի աստված էր, որը մոռացության էր մատնելու մեռնող և հառնող հեթանոս աստվածներին: Այս առումով մի հետաքրքիր վկայություն ունի Բուզանդը. «Սա երթեալ կատարէր անդ, ըստ համապագ սովորութեանն, զՏեառնն զխաչական զփրկութեանն զպատարագն գոհութեան, զհաղորդութիւն չարչարանաց յիշատակի, զկենդանարարն և զազատիչն զմարմին և զարին Աստուածորդոյն Տեառն մերոյ Յիսուսի «Քրիստոսի: Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետքն Հայոց, հանդերձ թագաւորքն և մեծամեծքն, նախարարքն և աշխարհախոյժ բազմութեամբք պատուել զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղիք պատկերաց կոտցն, և ապա յանուն աստուածութեանն սրբեցան, և եղեն տուն աղօթից և տեղի ուխտից ամենայն ումեք: Մանաւանդ յայն ի զխաւոր տեղին յեկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբոցն՝ որ էին անդ, կատարել անդ ամի ամի եւթն ամգամ. որք զնոյն ունէին սովորութիւն առաւել ևս ի մեծի մարգարէարան մատրանն Յովհաննու: Սոյնպէս և յառաքելարանս տեառնաշակերտացն, սոյնպէս և ի վկայարանս մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալք, զօր տօնին յիշատակի մոցա վարուց գործոց կենաց քաջութեան խմբեալ՝ ցնծային»³⁹:

Ուշագրավ են նաև Ագաթանգեղոսի վկայությունները. «որ վասն զի սիրեցին մարդիկ պաշտել զպատկերս մարդադէմս փայտագործս ճարտարագործս հիւսանց՝ եղև ինքն պատկեր մարդկան, զի զպատկերագործն և զպատկերասէրսն և զպատկերապաշտսն յիւր պատկեր աստուածութեանն հնազանդեցուցէ»⁴⁰:

Այսպիսով, ըստ Բուզանդի, թագավորը, Հայոց եպիսկոպոսապետը, մեծամեծների, նախարարների և ժողովրդի հետ միասին, այցելում էին արքունական պաշտամունքի հեթանոսական գլխավոր վայրերը (տաճարները), որտեղ կանգնեցված են եղել հեթանոսական աստվածների կուռքերը, և կատարում են այժմ արդեն «Քրիստոսին նվիրված այն նույն ծեսերը, որոնք բնորոշ էին մեռնող և հառնող աստվածներին: Այսինքն պաշտամունքային վայրերը չեն փոխվել, փոխվել են պաշտվող անունները:

Համաձայն Ագաթանգեղոսի, խաչերը խորհրդանշել են մարդկության համար «Քրիստոսի և նահատակների չարչարանքները: Խաչը նույնացվել է «Քրիստոսի հետ, դարձել նրա խորհրդանիշը, խաչը ներկայացվել է որպես փրկիչ: Խաչը ձեռք բերեց կենաց ծառի

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 22:

³⁹ Փավստոս Բուզանդ, 3-րդ դարություն, գլ. Գ, էջ 51:

⁴⁰ Ագաթանգեղոս, § 80, էջ 54, տե՛ս նաև §§ 82, 83, 747, 749, 751, 769:

հատկանիշներ: Այն հարստացվեց բուսական, ազգային զարդերով⁴¹: Տաճարներում զոհասեղանները փոխարինվել են խաչերով, որոնց արդեն կուռքերի փոխարեն պետք է պաշտեին:

Այսինքն, ինչպես հեթանոսական տաճարներում, աստվածների արձանները կանգնեցվում էին ամենատեսաձեղնի ու մատչելի տեղերում, որպեսզի հավատացյալը կարողանար հեշտությամբ մոտենալ, երկրպագել ու աղոթել, նույն սկզբունքով եկեղեցիներում կանգնեցվել են խաչերը: Գրիգոր Լուսավորիչը, օրինակ, Էջմիածնի տաճարի կենտրոնում կանգնեցրեց խաչը «... ի տեղին ցուցեալ հրեղէն սեանն ոսկիակալ խարսխին, և անդէն բարձր քաղաքորմով փակեալ զտեղին ի պատիւ, և դրամբք և դնափակօք ամրացուցեալ, և կանգնեալ և անդ զճան փրկական խաչին. զի առհասարակ հասեալ ամենայն ոք լայն տեղի՝ ամենագոր Արարչին Աստուծոյ երկրպագեալ ծուր կրկնեսցեն»⁴²: Կամ Մցխեթայի Զվարիի եկեղեցու կենտրոնում բարձրացող խաչը, որը վրացական քրիստոնեական Եկեղեցու ամենամեծ սրբությունն է⁴³:

V դարը շրջադարձային եղավ Հայոց Եկեղեցու և ժողովրդի կյանքում: Դարասկզբին ստեղծվեց հայոց Այբուբենը, ծավալվեց թարգմանչական և ուսումնական լայն գործունեություն, Հայոց Եկեղեցին անկախացավ, դարձավ ազգային, Եկեղեցին ստանձնեց երկու մասի բաժանված երկրի հայության միավորողի, համագգային շահերի արտահայտչի ու պաշտպանի դերը, հավատի համար մղվող պայքարը նույնացվեց քաղաքական անկախության համար մղվող պայքարի հետ:

Կրոնափոխության միտքը հասունացավ, մշակեց ու կանոնակարգեց հավատի խորհրդանշանները, եկեղեցական ողջ արարողակարգը, տաճարների կառուցման սկզբունքները, քրիստոնյայի թաղման ձևն ու ծեսը, խաչակնքելու կարգը և այլն: Ծաղկեց, նոր վերելք ապրեց հելլենիստական մշակույթը, հայերը թարգմանությունները կատարում էին հունարենից, գնում էին սովորելու Փոքր Ասիա, Սիրիա, Ալեքսանդրիա, Հունաստան: Մեսրոպ Մաշտոցն ինքն էլ հելլենական կրթություն ուներ: Փայտաշեն եկեղեցիները քարաշեն դարձան, տաճարները վերակառուցվեցին, Հայաստանում կառուցվեցին հրաշակերտ նոր եկեղեցիներ ու կոթողներ, ուստի V դարն իրավամբ անվանվեց «Ոսկեդար»:

V դ. կեսերին, հատկապես Հազկերտ II-ի օրոք (439-457 թթ.), կրկին սաստկացան քաղաքական և կրոնական ճնշումները Հայաստանի վրա, ժողովրդի հալածանքները: Պարսիկները գրավել էին Հայաստանը, Արտաշատում նորից ատրուշան է կառուցվում: Ապստամբած ժողովուրդն ավերում է պարսիկների գրաված բերդերն ու ավանները, նախ մեծ Արտաշատը՝ իր ավաններով, հրկիզում է «կրակի պաշտամունքի տեղերը», գրավում են ատրուշանների սարք ու կարգը, բերում-դնում են եկեղեցում և սուրբ քահանաների միջոցով մկիրում ի ծառայություն տերունական սեղանի:

Արտաշատում և մյուս վայրերում ատրուշանների տեղում կանգնեցնում էին նորից

⁴¹ Н. М. Токаревский, Джрвеж, II, Вохджаберд, Ереван, 1964, рис. 16, 24; Դավթի Անյաղը՝ փիլիսոփայի ներդրումն ի Սուրբ Խաչն Աստուծոնկալ՝ «Դավթի Անյաղը՝ փիլիսոփայի մատենագրությունը եւ թուղթ Գիտալ Կաթողիկոսի առ Դավթի», Վենետիկ, 1932, էջ 18; Հ. Պետրոսյան, ճշվ. աշխ., էջ 190-192:

⁴² Ագաթանգեղոս, § 770, էջ 432:

⁴³ Ս. Խ. Մնացականյան, Զվարթնոցը և նույնատիպ հուշարձանները, Երևան, 1971, էջ 18:

«Քրիստոսի փրկական խաչը»⁴⁴: Դրանից հետո Արտաշատն ավերում է Վասակը: Հագկերտ II-ին պատասխան գրելու համար (449 թ.), հոգևորականները, մախարարներն ու ժողովուրդը, ինչպես նաև պարսկական զորքերին ընդառաջ գնալու համար (դեպի Ավարայր), հայկական զորքերը հավաքվում են «թագավորանիստ վայր Արտաշատում»⁴⁵:

Ըստ Վարդան Արևելցու, Վահան Մամիկոնյանը մարզպան դառնալուց (485 թ.) հետո կառուցել է Ծապուհ II-ի կողմից 360-ական թվականներին ավերված Արտաշատի եկեղեցիները⁴⁶: Դրանք, ըստ երևույթին, կրկին ավերվել էին 532-572 թթ. ընթացքում, երբ Հայաստանին տիրելու համար մղվող պարսկաբյուզանդական մրցակցության պայմաններում երկիրը ոտնատակ էր արվում և՛ մեկի, և՛ մյուսի զորքերի կողմից: Ըստ որում, երկու երկրներն էլ կրոնական անհամդուրժողականություն էին ցուցաբերում հայերի նկատմամբ:

Ասողիկի վկայությունից երևում է, որ պարսիկները Դվինում, հավանաբար նաև Արտաշատում (Խոր Վիրապում) և այլ վայրերում ատրուշաններ են կառուցել: Այս քաղաքականությունն էլ պատճառ է դառնում, որ հայերը 572 թ. կրկին ոտքի կանգնեն պարսիկների դեմ՝ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ⁴⁷: 577 թ. Բյուզանդիային հաղթելուց հետո, պարսիկները մորից գրավում են Հայաստանը, բայց խոստանում են այլևս ատրուշաններ չկառուցել: Արտաշատը VII դ. կաթողիկոսարանի դաստակերտներից մեկն էր⁴⁸:

Ասողիկը⁴⁹ հաղորդում է, որ Ներսես III Ծինարար Կաթողիկոսը (641-661 թթ.) Խոր Վիրապում եկեղեցի է կառուցել, որը տեսել (985 թ.) և նկարագրել է արաբ մատենագիր Ալ-Մուկադասին: Ըստ նրա՝ դա եղել է «... սպիտակ տաշված քարերից շինած, ութ սյունների վրա (նստած) գմբեթաձև գլխարկի մամլվող մի եկեղեցի, որի մեջ գտնվում է Մարիամ կույսի նկարը... որ դռնից էլ (ներս) մտնես (եկեղեցի), դու կտեսնես Մարիամ կույսի պատկերը»⁵⁰:

Այս վկայության համաձայն, եկեղեցին կառուցված է եղել սպիտակ քարից, այսինքն՝ կրաքարից, որը անտիկ դարաշրջանին բնորոշ շինաքարն է (Արտաշատ, Գառնի, Դվին, Բենիամին, Հողմիկ, Զեռնակի թեփե, Սիսիանի իշխանական դամբարան և այլն): Կրաքարը լայնօրեն օգտագործվել է Արտաշատի պարիսպների, պալատական, տաճարական, բնակարանային և այլ հասարակական շինությունների կառուցման համար: Ծատ հնարավոր է,

⁴⁴ Եղիշե, էջ 64, 73, 117:
⁴⁵ Նույն տեղում:
⁴⁶ Հ. Ծախաթունյան, Ստորագրություն կաթողիկե Ս. Էջմիածնի և ճինգ գաւառացն Արարատայ, հ. II, Էջմիածին, 1842, էջ 278; Մ. Հասրաթյան, Հայոց դարձի մախասկիզբ սրբավայր Խոր Վիրապի վանքը, «Հայոց պատմություն և սրբավայրեր», Երևան, 2001, էջ 184:
⁴⁷ Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց. հատընտիր քաղեալք ի ճառընտրաց. Հ I-II, Վենետիկ, 1874, էջ 125; Երեմիանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս.Պետերբուրգ, 1885, էջ 84; ՀԺՊ, հտ. II, էջ 250-257:
⁴⁸ ՀԺՊ, հտ. II, էջ 322:
⁴⁹ Ասողիկ, մշվ.աշխ., էջ 80:
⁵⁰ Караулов, Сведения арабских писателей, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, էջ 16: Հայերեն թարգմանությունը վերցված է Ս. Խ. Մնացականյան, Զվարթնոցը մուսուլմանականության դարձումը, Երևան, 1971, էջ 18-19:

որ եկեղեցու կառուցման ժամանակ օգտագործվել են Արտաշատի ավերված շինությունների մշակված քարերը: Տուֆի հետ միասին, կրաքար է շարվել նաև XVII դ. վերակառուցված Խոր Վիրապի եկեղեցու պատերի մեջ:

Ա. Խ. Մնացականյանը գտնում է, որ Ալ-Մուկադասու նկարագրած եկեղեցին «ուր» պոմեների վրա բարձրացող կենտրոնագմբեթ կառուցվածք է, որի արևելյան արսիդում եղել է Աստվածածնի ... խճանկարը», որ այն ունեցել է բազմանիստ միասնական ծավալներ⁵¹: Նա, Ալ-Մուկադասու նկարագրության հիման վրա, կատարել է Խոր Վիրապի եկեղեցու վերակազմությունը, և նշում է, որ այն նախորդել է Զվարթնոցի տաճարին⁵²:

Խոր Վիրապի Ներսեսաշեն եկեղեցու մասին հիշատակում են նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցին (կթղ. 898-929 թթ.)՝ «շինե տաճար սրբութեան և ի վերայ վիրապի սրբոյն Գրիգորի...»⁵³, և Կիրակոս Գանձակեցին (մահացել է 1271 թ.): Վերջինս նշում է նաև, որ տաճարն ավերել են տաճիկները. «շինեաց և զվիրապն՝ գտեղիս Սրբոյն Գրիգորի. շինեաց և զսուրբն Գրիգոր, զգարմացուցիչն տեսողաց, որ յետոյ աներեցաւ ի տաճկաց»⁵⁴:

920-ական թվականներին Խոր Վիրապը դառնում է պատերազմի թատերաբեմ, որտեղ Աբաս թագավորը և Վասպուրականի Գագիկ Արծրունին փայլուն հաղթանակ տարան արաբների⁵⁵ դեմ: Բյուզանդական բանակը 1074 թ. հաղթեց Դվինի ամիրա Աբու-ալ-Ասվարին և գրավեց Սուրմառիի, Ամբերդի, Խոր Վիրապի ամրոցները⁵⁶: Նշանակում է՝ Խոր Վիրապի պարիսպները դեռևս կանգուն են եղել:

Կիրակոս Գանձակեցու վերոհիշյալ վկայության համաձայն, Խոր Վիրապի եկեղեցին և պարիսպներն ավերվել են տաճիկների կողմից: Դա կարող էր տեղի ունենալ 1050-ական թվականներից մինչև XII դ. վերջն ընկած ժամանակահատվածում, որովհետև XII դարի վերջին և XIII դարի սկզբին հայ-վրացական միացյալ զորքերը Հայաստանն ազատագրեցին թուրք-սելջուկներից, որից հետո այն անցավ Իվանե Զաքարյանի իշխանության տակ:

Վերջինիս հրամանով Արարատյան նահանգի առաջնորդ տեր Դավիթը⁵⁷, որի օրոք թեմի կենտրոնը նշանավոր սրբավայր Խոր Վիրապն էր, Իվանեի աթաբեկության տարիներին (1212-1227 թթ.) Խոր Վիրապում կառուցում է Կաթողիկե եկեղեցին և վանական համալիրի պարիսպները. «Ըստ հրամանի Ա(ստծոյ) ժամանակի Աթապակ Իվանեի եւ մեղապարտս Դաւիթ, առաջնորդ Արարատեան նահանկի, շինեցի զսուրբ Կաթողիկէն ի վիրապին եւ շրջանակի պարսպեցի...»⁵⁸:

Խոր Վիրապի ամենավաղ շրջանը կապված է ուսուցչապետ Վարդան Արևելցու (մահացել է 1271 թ.) գործունեության հետ, որն այստեղ հիմնում է բարձր տիպի դպրոց՝ վար-

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 20:

⁵² Նույն տեղում, էջ 110, 222, գծ. 52:

⁵³ Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 86:

⁵⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 61:

⁵⁵ Թովմայի վրդ. Արծրունու Պատմութիւն տամն Արծրունեաց, Տփղիս, 1917, էջ 299-302; ՀԺՊ, հտ. III, Երևան, 1976, էջ 63:

⁵⁶ Georgius Cedrenus, Historiarum compendium, Bonnae, II, 1839, p. 561; ՀԺՊ, հտ. III, էջ 430:

⁵⁷ Տեր Դավիթը Վանատանի վանքի հիմնադիրն էր և վանահայրը:

⁵⁸ Ashk. Kalantar, The Mediaeval Inscriptions of Vanstan, Armenia, Neuchâtel- Paris. 1999, p. 12-13.

դասակարգում: Նա կայենաբերողից խոր վիրապ է տեղափոխվում 1257-1258 թթ. և կրթական աշխատանքի հետ ծավալում մեծ մատենագրական բուն գործունեություն⁵⁹: Մեծ հայրենասեր, մտածող պատմիչին Գրիգոր Բալունցին կոչում է «հռչակաւոր իմաստասեր վարդապետն Հայոց Վարդան»: Դպրոցը 1260 թ. արդեն մեծ համբավ էր վայելում և համարվում էր «տիեզերահռչակ», որտեղ դասավանդում էին ոչ միայն աստվածաբանություն, այլև հունական անտիկ փիլիսոփայություն, տրամաբանություն, ճարտասանություն, քերականություն: Խոր վիրապ սովորելու էին գալիս Հայաստանի և Կիլիկիայի տարբեր գավառներից:

Այստեղ ուսանել են շուրջ 40 աշակերտներ⁶⁰, այդ թվում՝ Գլաձորի համալսարանի հիմնադիր, ուսուցչապետ Ներսես Մշեցին, որը Վարդան Արևելցու մահից հետո փոխարինեց նրան և դպրոցը բարձրացրեց նոր աստիճանի, Հովհաննես Երզնկացին (Պլուզ), Գևորգ Սկևռացին (Լամբրոնացի), Գրիգոր Բալունցին, Սարգիսը, Տիրացուն և այլոք: Վարդան Արևելցին 1267 թ. այստեղ ավարտել է իր մշակավոր «Պատմություն տիեզերական» կամ «Հաւաքումն պատմութեան» աշխատանքը, խոր վիրապում է գրվել նաև նրա «Աշխարհացոյց»-ը (1268-1270 թթ.) և Դանիելի մարգարեության «Մեկնութիւն»-ը⁶¹: Թեև վարդան Արևելցու մահից հետո խոր վիրապի դպրոցի հետագա գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններ չկան, սակայն մեզ հայտնի է տարբեր ժամանակներում (XIII, XIV, XVI-XVIII դարեր) այնտեղ գրված 12 ձեռագիր⁶²:

Հետևաբար, չնայած ժամանակ առ ժամանակ ծայրաստիճան վատթարացող քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակին, մշակութային կյանքը շարունակվել է, և խոր վիրապը պահպանել է իր խոշոր կրոնական ու մշակութային կենտրոնի դերը: Վարդան Արևելցուն փոխարինում է նրա եղբայր Գրիգորը: Վերջինս մի արձանագրություն է թողել վաճառատնում 1283 թ. եկեղեցին սալարկելու մասին⁶³: Ուշագրավ է, որ 1441 թ. Հայոց կաթողիկոս է ընտրվում խոր վիրապի վարդապետ Կիրակոս Վիրապեցին: Նա այնտեղ էր տեղափոխվել 1409 թ.: Այդ ժողովին մասնակցել է նաև խոր վիրապի վաճառատն Անտոնը⁶⁴:

Զաքարիա Ագուլեցու (1630-1691 թթ.) օրագրության համաձայն, Գրիգոր Լուսավորչի մեծված վիրապի հորը լցված, իսկ դրա վրայի եկեղեցին ավերված ու անբնակ է եղել: Դավիթ Վիրապեցի վարդապետի հրամանով Զաքարիայի եղբայր Ծմավոնը 1669 թ. մաքրում է հորը, որի մեջ բացվում է երկու գերեզման, որոնց տապանաքարերից մեկի վրա գրված է լինում Ներսես վարդապետ, մյուսինը՝ Վարդան վարդապետ: Նշվում է, որ

⁵⁹ Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, Բ. Ա., Երևան, 1987, էջ 40-41; Կ. Մաթևոսյան, խոր վիրապի վանքը և նրա գրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», 1997, հմր. Բ-Գ, էջ 175:

⁶⁰ Հ. Մանանդյան, Հ. Աճառյան, Հայոց մոր վկաներ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 105:

⁶¹ Փ. Անթապյան, մշվ. աշխ., էջ 40-41:

⁶² Այդ մասին մեզ հայտնի է Մատենադարանի ճամաչված ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանը: Տե՛ս նաև Կ. Մաթևոսյան, մշվ. աշխ., էջ 174-178:

⁶³ Ashk. Kalantar, մշվ. աշխ., էջ 20-21; Հ. Ա. Մելքոնյան, Գ. Գ. Սարգսյան, վաճառատնի վանքը, Հայագիտական հանդես, N 2, Երևան, 1999, էջ 123:

⁶⁴ Թովմա Մեծոփեցու Հիշատակարանը, հրատարակեց իր առաջաքանով Կ. Կոստանյանը, Թիֆլիս, 1892, էջ 52,54; Կ. Մաթևոսյան, մշվ. աշխ., էջ 177:

մրանք 10 տարի տարբերությամբ են մահացել, և մարմինները դեռևս լավ պահպանված են. «Ամենին մարմինն փտած չէր»⁶⁵:

Դժվար թե դրանք վարդան Արևելցունը և Ներսես Տարոնացունը լինեն: Հորը XIII դ. 70-ական թվականներին լցված չէր, և սրբացված հորում դժվար թե համարձակվեին թաղումներ կատարել: Դա հավանաբար եղել է ավելի ուշ, երբ հորը լցված էր և եկեղեցին ավերված:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին ուղղանկյուն, միանավ, թաղածածկ հորինվածք ունի⁶⁶: Հյուսիսային մուտքի (միակ) վերևում թողնված շինարարական արձանագրության համաձայն, աշխատանքներն ավարտվել են 1669 թ.: Եկեղեցու օծումը տեղի է ունեցել 1670 թ.⁶⁷: Վեպրոհիշյալ աճյունները 1672 թ. վերաթաղվում են եկեղեցու արևմտյան հատվածում, ստորերկրյա դամբարանում⁶⁸:

10 տարի անց, 1679 թ. հունիսի 4-ի ուժեղ երկրաշարժի ժամանակ, որի էպիկենտրոնը Գառնիում էր, այլ հուշարձանների թվում ավերվում է նաև Խոր Վիրապի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, պարիսպները և նրան հարող շինությունները⁶⁹: Դրանց վերականգնմանը նորից ձեռնամուխ է լինում Դավիթ Վիրապեցին, որը 1695 թ. մահանում է և չի հասցնում ավարտել շինարարությունը: Նա թաղվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային կողմում, որտեղ պատին կա չափածո մի արձանագրություն (23 տող), ուր Դավիթ Վիրապեցու գործունեությունը շատ բարձր է գնահատվում: Նրա մահից հետո կառույցները, XVIII դ. սկզբին⁷⁰, իր ավարտին է հասցնում նոր վանահայր Վարդապետը⁷¹:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին դրսից ուղղանկյուն, ներսից երկու որմնամույթով գմբեթավոր սրահ է, արևելյան միակ մուտքի դիմաց կառուցված զանգակատնով: Արևելյան պատին, լուսամուտից վերև, պատկերված է Հայոց դարձը ներկայացնող հարթաքանդակը: Հորինվածքի աջ կողմում կանգնած է Գրիգոր Լուսավորիչը, ձախ կողմում գրված է նրա անունը: Վերջինս մի քանի անգամ խոշոր է պատկերված, քան Տրդատը և մյուս ֆիգուրները: Դրանով ընդգծվում է կերպարի տարբերությունը սովորական մահկանացուներից:

Լուսավորիչը, Սուրբ Գիրքը ձախ ձեռքին բռնած, աջով օրհնում է և դիվահարությունից բուժում գեղեցատարած աղերսող Տրդատ թագավորին: Ս. Գրիգորի երկու կողքերին մեկական հրեշտակ է պատկերված: Հորինվածքի ձախ կողմում երկու ֆիգուրներ են կանգնած, որոնցից մեկը Դավիթ Վիրապեցին է: Նրանց ոտքերից ներքև երեք տողանոց արձանագրություն է գրված. «Տր Դավիթ շինող եւ սպասատր Սբ Վիրապիս յաղաթ յիշ»: Հարթաքանդակի աջ եզրին վերից վար գալարվող օձ է, որը խորհրդանշում է ստորերկրյա աշխարհը, որտեղ նետվել է Գրիգոր Լուսավորիչը, և օձերի ու կարիճների հարեվանությամբ սրբի՝ վիրապում անցկացրած 13-15 տարիները:

⁶⁵ Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, Երևան, 1938, § 42, էջ 81:

⁶⁶ Ստ. Խ. Մնացականյան, ճշվ. աշխ., էջ 20:

⁶⁷ Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, էջ 81-83:

⁶⁸ Նույն տեղում: Մ. Հասրաթյան, ճշվ. աշխ., էջ 188:

⁶⁹ Զաքարիա Սարկավազի Պատմություն, Վաղարշապատ, հտ. II, 1870, էջ 104:

⁷⁰ Մ. Հասրաթյան, ճշվ. աշխ., էջ 189:

⁷¹ Կ. Մաթևոսյան, ճշվ. աշխ., էջ 178:

կյանքը խոր Վիրապում աշխուժանում է մորից Սիմեոն Երևանցի Կաթողիկոսի օրոք, որը թվարկում է խոր Վիրապի թեմին հարկատու գյուղերը⁷²: Հայտնի է խոր Վիրապում XVIII դ. գրված մի քանի ձեռագիր, որ մշանակում է՝ մշակութային կյանքը շարունակվում էր այնտեղ⁷³:

Խոր Վիրապի մշանավոր ուխտատեղին ինչպես միջին դարերում, այնպես էլ այսօր չի դադարել դեպի իրեն ձգել աշխարհի տարբեր կողմերից եկող ուխտավորներին ու ճանապարհորդներին: XVII-XVIII դդ. խոր Վիրապ ուխտի են եկել և վանքին մվիրատվություն կատարել ոչ միայն հայերը, այլև շրջակա բնակավայրերի թուրքերն ու քրդերը⁷⁴:

Այսպիսով, քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու մախօրեին և դրանից հետո Արտաշատ մայրաքաղաքն ապրում էր քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային աշխույժ կյանքով: Մայրաքաղաքը թեև 484 թ. Արտաշատից տեղափոխվեց Դվին, սակայն խոր Վիրապը դարձավ Արարատյան թեմի կենտրոնը, և՛ իբրև մշանավոր սրբավայր, և՛ ուխտատեղի շարունակում է իր գործունեությունը:

Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը շրջադարձային, դարակազմիկ մշանակություն ունեցավ ոչ միայն հայ ժողովրդի կյանքում, այլև համաշխարհային պատմության համար: Քրիստոնեության հումանիստական բարձր գաղափարներն առաջին ընդունվեց ու խրախուսվեց հայկական թագավորության կողմից: Դրանով իսկ Հայաստանում սկիզբ դրվեց մոր հոգևոր զարթոնքի: Ժիշտ ընկալվեց գիտության ու մշակույթի դերն ու մշանակությունը ազգային ոգու ինքնության հաստատման կարևոր գործում: Եկեղեցիները դարձան ման դպրության ու գրչության կենտրոններ: Հոգևոր անմախաղեպ վերելքը մասնաւոր կրոնի, կրթության, արվեստի, գիտության, գրականության բնագավառում անանց արժեքների երևան գալուն: Ստեղծվեցին ճարտարապետական, պատմագրական, փիլիսոփայական և այլ անմահ ստեղծագործություններ, որոնք հարստացրեցին համաքրիստոնեական մշակույթի գանձարանը: Պետականության բացակայության պայմաններում ժողովուրդն ապավինեց Եկեղեցուն, որը դարձավ համազգային շահերի արտահայտողն ու պաշտպանը:

⁷² Սիմեոն Երևանցի, Ջամբու, Վաղարշապատ, 1873, էջ 280:

⁷³ Կ. Մաթևոսյան, մշվ. աշխ., էջ 178:

⁷⁴ Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. II, գիրք Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1904, էջ 205-206: